

СПОГАДИ ПРО АНАТОЛІЯ КИРИЛОВИЧА БАБКА*

Я знав Анатолія Кириловича з 1935 року – ще коли був студентом хімічного факультету університету – аж до його останніх днів. Про науковий внесок А.К. у розвиток аналітичної хімії було вже сказано досить багато. Тут доречно підкреслити його чисто людські якості, ті риси особистості, які завжди привертали до нього молодь, викликали глибоку повагу та любов, добру білу заздрість. Доречно згадати окремі епізоди, що ілюструють його наукову принциповість, доброзичливість, дивовижну працездатність та цілеспрямованість, пристрасну закоханість в науку.

А.К. відносився до людей з глибокою повагою та щирою доброзичливістю. Згадується його відношення до студентів. Він вважав, що треба поважати студентів, бачити в кожному з них перш за все людину, що неприпустимо розмовляти з ними у дратівливому чи підвищеному тоні, а тим більше кричати на них. Він завжди пам'ятав про те, що стан професора та заслуженого вченого зобов'язують до коректності і тактовності по відношенню до всіх без винятку людей, особливо до тих, хто стоїть нижче за своїм службовим чи громадським станом.

Цікаво згадати, як А.К. приймав у студентів іспити. У нього була велика алфавітна книжка – декілька таких книжок збереглося до цих пір, - в яку він заносив прізвища тих, хто здавав іспит, питання, які ставилися, свої враження від відповідей та заключну оцінку. Може, й зараз деякі з його учнів зможуть знайти себе в цих нотатках і одержати корисну інформацію про самого себе. Можна було прийти до А.К. через 10 чи 15 років, і він легко міг відновити в пам'яті, що являв собою студент і які у нього були помилки при відповідях.

Цікавим був підхід А.К. до студентів і, як мені здається, до людей взагалі. Він якось говорив мені, що подумки, ще до відповіді, завжди ставив студенту найвищу оцінку, видаючи йому, так би мовити, деякий аванс довіри. Якщо відповідь показувала, що студент не виправдовував виданого авансу – попередня уявна оцінка відповідно знижувалась. Такий підхід до людей приховує в собі глибокий зміст та високу міру доброзичливості. Адже можливий і прямо протилежний підхід, коли заздалегідь вважають незнайому людину поганою, а потім, при подальшому знайомстві, поступово впевнюються в своїй неправоті і змінюють початкову думку.

А.К. вирізнявся вражаючою працездатністю. Зайве говорити про його талановитість – це цілковито впливає з усієї його наукової діяльності. Але працездатність А.К. була зовсім неймовірною. Є без сумніву талановиті люди, які закопують в землю свій талант і назавжди залишаються деякою річчю в собі, “невизнаними” геніями. А.К., очевидно, добре знав належний комусь вислів, що геній складається з 1% геніальності і 99% працездатності. Він не любив, коли його відволікали від корисної роботи. Розповідають, що

* Рукопис з архіву кафедри аналітичної хімії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

інколи він вивішував на дверях свого кабінету табличку “Пішов у Президію”, а в цей час сидів і спокійно працював. А.К. дуже не любив пусті розмови, які, що гріха таїти, ми нерідко ведемо, “убиваючи” – яке жахливе слово – час, тобто, те, що ніколи не повертається назад і тече постійно в одному напрямку. Однак, якщо він бачив, що до нього приходили у справі, тобто, для того, щоб обговорити наукові питання, він зовсім змінювався і на такі бесіди ніколи не жалкував часу. А.К. негативно ставився до непотрібних паперів, яких так багато в наш час. У нього в кабінеті стояв на столі стакан, в який він після надходження кожного нового паперу кидав сірник – а потім демонстрував нам наповнений сірниками стакан як доказ нашого варварського поводження найціннішим капіталом – часом.

Про працездатність А.К. у поєднанні з талановитістю свідчить такий факт. Він захистив кандидатську дисертацію в 1937 році, а вже 30 грудня 1940 року відбувся захист докторської дисертації. Навіть якщо зробити поступку на підвищені в наш час вимоги до дисертацій – захист докторської дисертації через 3 роки після захисту кандидатської здається цілковито фантастичним явищем. Цей захист і зараз стоїть перед моїми очима. Велика хімічна аудиторія хімічного факультету Київського університету була переповнена – на захист прийшли студенти і викладачі факультету, колеги з інших вузів та організацій, друзі, родичі. Такий інтерес був викликаний як тим, що це був перший захист докторської дисертації з аналітичної хімії на факультеті, так і самою темою дослідження. Дисертація була присвячена теоретичним питанням застосування внутрішньокмлексних сполук у фотометрії. Наукове значення питання зараз очевидне, але тоді існувала певна недооцінка досліджень такого типу. Були вчені, котрі вважали аналітичну хімію простим збірником емпіричних прописів та рецептів і вважали, що фізико-хімічне дослідження процесів комплексоутворення в розчинах не заслуговує на серйозну увагу і не може бути предметом докторської дисертації. Коли хтось на захисті поставив запитання про практичне значення роботи – А.К. накинувся на свого опонента, заявивши, що це все рівно, що запитати про практичне значення закону всесвітнього тяжіння. Зараз ми всі добре розуміємо значення цієї та інших робіт А.К. як для теорії, так і для практики, але тоді таке розуміння було далеко не у всіх. Пам’ятаю, що захист пройшов блискуче і присутні зустріли аплодисментами одностайне рішення Ради про присудження А.К. вченого ступеня доктора хімічних наук.

А.К. був визнаним керівником створеної ним наукової школи. Після закінчення війни, коли А.К. очолив кафедру аналітичної хімії Київського університету, він на одному з перших засідань кафедри виголосив промову, яка на довгі роки визначила напрям наукових досліджень кафедри. Він довів нам, що з усіх типів хімічних реакцій найбільшої уваги заслуговують реакції комплексоутворення, і цим накреслив програму майбутніх досліджень. Незначна деталь – засідання кафедри призначалися в ті повоєнні роки, як правило, на 7 годин вечора, нерідко в суботу. Це було викликано відношенням А.К. до засідань - вони нерідко присвячувались вирішенню другорядних, інколи бюрократичних питань, на обговорення яких А.К. жаль було витратити більш продуктивні ранкові або денні години. Лише після

того, як деякі співробітники, обтяжені домашніми обов'язками, стали протестувати - засідання були перенесені на інший час.

Наукова принциповість А.К. характеризувалась, зокрема, тим, що він не терпів (халтури) та несумлінності в науці. Був випадок, коли один вельми заслужений та шанований вчений надіслав до "Українського хімічного журналу" статтю, яка була вже прорецензована і прийнята до друку і, здається, навіть набрана. А.К. вже після цього помітив у ній ряд суттєвих помилок, зняв статтю з набору і направив автору докладний лист, в якому впевнено показав, чому стаття не може бути опублікована і що потрібно зробити для її виправлення.

А.К. вирізняла глибока впевненість у правильності своїх наукових концепцій. Неодноразово на наукових конференціях і нарадах йому доводилося відстоювати свою точку зору і вступати в сутички зі своїми опонентами. Особливо жорстокі суперечки проходили нерідко із завідувачим кафедрою хімічної метрології Харківського університету Миколою Петровичем Комаром. А.К. і М.П.Комар відрізнялись різним підходом до дослідження та вирішення одних і тих же проблем – А.К. прагнув до простоти, М.П.Комар - до строгої, нерідко занадто ускладненої математичної обробки результатів. У цих дискусіях інколи заторкувалось і самолюбство опонентів, виголошувались різкі, і, може, навіть образливі слова. Але до честі обох суперечників це ніколи не переходило в плітки. Згадую, що М.П.Комар уже після кончини А.К. відгукувався про нього з глибокою повагою і визнавав його безсумнівні заслуги в розвитку аналітичної хімії та хімії комплексних сполук.

Цікавими були лекції А.К. з аналітичної хімії для студентів другого курсу. Найсуттєвішим у них було прагнення до простоти і доступності викладення. Велике мистецтво полягає в тому, щоб розповісти про складні явища і процеси простими словами, щоб розкрити *суть* такого складного явища, не затьмаривши її другорядними деталями та непотрібними подробицями. А.К. досконало володів цим мистецтвом. Він добре знав математику, але ніколи не завалював викладу зайвими математичними викладками, які, можливо, робили лекції більш строгими, та зате менш доступними для сприймання.

Цікавим був стиль роботи А.К. з аспірантами та здобувачами. А.К. пропонував тему дослідження і чекав, як проявить себе здобувач при вирішенні поставлених перед ним питань, чи здатний він самостійно упоратися із завданням чи потребує допомоги з боку керівника. Він не любив здійснювати дріб'язкову опіку, давав широкі можливості для виявлення самостійності і не сковував ініціативу працюючого. Лише після того, як виявлялася нездатність здобувача самому упоратися із завданням – А.К. втручався в хід дослідження і допомагав порадами та консультацією.

А.К. був високоінтелігентною людиною. У наш час слово "інтелігент" набуло в очах деяких людей негативного відтінку. Не можу стриматися, щоб не навести цитату з одної статті академіка Д.С.Ліхачова, де він дав блискуче визначення поняттю "інтелігент". Ось ця цитата (наводиться російською мовою). "лишите подлинно интеллигентного человека полностью его памяти. Пусть он забыл все на свете, не будет знать классической литературы, не будет помнить величайшие произведения искусства,

забудет важнейшие исторические события, но если при этом он сохранит восприимчивость к культурным ценностям, эстетическое чутье, сможет отличить настоящее произведение искусства от грубой “штуковины”, сделанной чтобы удивить, если он сможет восхититься красотой природы, понять характер и индивидуальность другого человека, войти в его положение, а, поняв другого человека, помочь ему, не проявить грубости, равнодушия, злорадства, зависти, оценить другого по достоинству, - вот это и будет интеллигентный человек”. Ось це й буде Анатолій Кирилович, - скажу я. Така характеристика повністю стосується А.К. і, звичайно ж, він до того ж не забув ні великих творів мистецтва, ні класиків літератури, ні всього того, про що сказано в першій частині цього визначення. Ось за все це ми поважали і любили А.К., ось за такі риси він і був нам дорогий, і як людина, і як вчений. Саме через це працювати з А.К. було і приємно, і цікаво, і повчально.

Саме А.К. запропонував мені свого часу тему кандидатської дисертації, яку я виконав і захистив під його керівництвом. Він визначив після цього для мене основні напрями моєї подальшої науково-дослідної діяльності. Один із цих напрямів був тісно пов'язаний із розвитком деяких його наукових ідей: він тоді інтенсивно працював над проблемою комплексоутворення металів з різними органічними реагентами, в тому числі з оксикислотами ароматичного ряду – із аліциловою та з електрохімічними методами аналізу: він доручив мені читати лекції з цього розділу аналітичної хімії та вести практичні заняття зі студентами. І тут наукова діяльність привела до певних успіхів, зокрема, до подальшого розвитку полярографічного аналізу, до публікації ряду оглядових статей в журналі “Заводская лаборатория” та ін. Я пишу все це не тому, що збираюся зайнятися самозвеличуванням, а тому, що хочу підкреслити, що моїм ідейним натхненником та керівником завжди був, як і для багатьох інших, А.К.

Окремо слід відзначити нашу спільну роботу по створенню підручників та учбових посібників. Відомо, що наш підручник з кількісного аналізу перевидавався тричі російською мовою, один раз – українською, був також перекладений на вірменську та грузинську мови. Очевидно, цікаво розглянути питання про методику нашої спільної роботи. Спочатку ми визначали, які глави та розділи напише кожен із нас. Потім йшла самостійна робота над відповідними текстами. Потім ми обмінювались написаним і кожен робив зауваження. Скажу, що зауваження та побажання А.К. завжди були найбільш суттєвими й глибокими, і важко було з ними не погодитися. Таким чином, у цьому спільному дуеті першу скрипку завжди грав А.К. Ми написали ще учбовий посібник з фізико-хімічних методів аналізу із залученням більш широкого кола авторів. Ними були: Анатолій Кирилович Бабко, Анатолій Терентійович Пилипенко та Олег Павлович Рябушко. Посібник призначався в основному для студентів старших курсів аналітичної спеціалізації. Методика роботи було попередньою. Спочатку розподіл глав та розділів між авторами, потім самостійна робота над цими розділами, потім обмін створеними текстами, після цього спільне обговорення

написаного, доведення до остаточного тексту і, на закінчення, ухвалення та передача у Видавництво. Чи варто говорити, що і в цьому “музичному” квартеті перша роль належала А.К., його авторитет був безперечним. Для цього учбового посібника я написав розділ про електрохімічні методи аналізу.

Принцип вільного, критичного та самокритичного обговорення проведених досліджень завжди був непорушним принципом нашої спільної роботи. На жаль, я майже нічого не можу сказати, як працював у ті дні науковий семінар відділу, оскільки був “університетчиком” і в цій роботі майже ніколи не брав участі. Тим не менше, я був добре знайомий з нарадами більш високого рівня, а саме з роботою аналітичного відділу Всесоюзного хімічного товариства ім. Д.І. Менделєєва. Ці наради завжди проходили у Великій хімічній аудиторії хімічного факультету університету, знаменитій старій аудиторії, добре відомій всім студентам, які закінчували університет, та й не тільки ім. Засідання протягом багатьох років проходили систематично, за не багатьма винятками – щомісяця, завжди під головуванням А.К. Обговорювались закінчені розділи науково-дослідних робіт співробітників академічних інститутів м. Києва, їх дисертації, заслуховувались оглядові доповіді, що стосувались різних областей аналітичної хімії, та ін. Частими гостями були і вчені інших міст Радянського Союзу, які бажали апробувати свої дослідження або представити до захисту свої дисертації. Непоодинокими були і розчарування, пов’язані з жорсткою критикою робіт, що рецензувались. Але багатьом доповідачам вручались і “путівки в життя”, і вони потім були довго вдячними Київському університету і особисто А.К. за теплий прийом і зроблені зауваження. Який то був прекрасний час!

То був час розквіту творчих сил А.К., коли у найвищій мірі виявилися сильні сторони його характеру. Пізніше я ще зупинюся на розвитку його наукових ідей. Тут доречно відзначити одну з найбільш важливих рис, а саме, здатність А.К. залучати до наукових досліджень молоді кадри. А.К. завжди проводив свої наукові дослідження в тісному співробітництві з керованим ним науковим колективом, і роль цього колективу не варто применшувати. Тим не менше душею і серцем всього був саме А.К., він генерував наукові ідеї, його воля і талант, його працездатність і глибоке захоплення наукою були тим двигуном, який приводив у дію весь складний механізм наукового дослідження і давав можливість одержати такі багаті та рясні плоди. У А.К. було загострене відчуття нового. Жодна його публікація не була простим повторенням пройденого, ним чи іншими авторами. Його не можна було звинуватити в епігонстві, хоча деяким своїм колегам він нерідко робив зауваження з цього приводу. У А.К. був дар прогнозування. Він завжди вмів правильно обрати найбільш важливу і найбільш актуальну область аналітичної хімії, в якій доцільно вести дослідження. Ця здатність до прогнозування стосувалася й оцінки творчих можливостей своїх учнів та

співробітників. Він добре знав, на що кожен з них зданий і яке саме завдання можна поставити перед кожним, щоб досягти бажаного ефекту.

Мені важко сказати щось конкретне про слабкі сторони характеру А.К. Те, що сказано нижче, може, в залежності від обставин, проявлятися і як сильні, і як слабкі сторони характеру. Очевидно, можна інколи вважати слабкістю надмірну лагідність, терпимість, невміння або небажання зробити жорстке зауваження, якимось образити людину, навіть у тих випадках, коли вона цього заслуговує. Я ніколи не чув, щоб А.К. підвищував голос, розмовляючи із співробітниками, щоб він стукав по столу кулаком, робив публічні догани, хоча у великому колективі буває все, і порушення дисципліни, і невиконання вчасно отриманого завдання і т.д. Може, це слабкість? А може, навпаки? Справді, не знаю.

Про широту творчих інтересів А.К., про масштаб результатів його праці можна міркувати (судити) по простому перерахуванню досліджених ним об'єктів та по переліку використаних при цьому методів. Досить сказати, що ним вивчені комплексні сполуки та розроблені методики визначення практично всіх елементів Періодичної системи. Ним вивчені фторидні, роданідні, хлоридні, оксалатні, саліцилатні, пірокатехінатні комплекси металів, комплекси з перекисом водню, різнолігандні комплекси типу гетерополікислот, сполуки типу органічна основа - метал - ліганд та ін. А.К. застосовував у своїх дослідженнях потенціометричні та амперомеричні методи, фотометрію та спектрофотометрію, кінетичні та люмінесцентні методи. Його цікавили питання хемілюмінесцентного аналізу, співсадження та екстракції, стан високочарядних іонів у розчині, визначення складу малостійких у часі комплексних сполук, індуктивних реакцій окислення – відновлення, застосування іонообмінної та паперової хроматографії та ін., і т.п. Що з усього перерахованого можна вважати “вершиною”? Правильніше було б сказати, що А.К. був “багатовершинним” дослідником, адже в кожному напрямку аналітичної хімії він стільки нового й незвичайного, що це забезпечувало “багатовершинність” результатів. Мабуть, найважливішим з усього перерахованого слід вважати розвиток методів дослідження рівноваг комплексоутворення в розчинах та створення на цій основі серії методик визначення багатьох елементів. Коротко перерахуємо основні досягнення в цій області.

А.К. сформулював визначення поняття “комплексна сполука” в розчинах; він наполегливо пропагував, розвивав та експериментально обґрунтовував ідею про ступінчасту дисоціацію комплексів у розчинах; він розробив метод теоретичного розрахунку ступінчастих констант стійкості комплексів у розчинах; він розповсюдив ідеї методу фізико-хімічного аналізу М.С.Курнакова на область розчинів комплексних сполук і творчо їх переробив; він відкрив, тобто, творчо переробив і застосував метод ізомольярних серій ЖОБА; він розвинув уявлення про різнолігандні комплекси в розчині, розробив класифікацію цих сполук і показав зв'язок їх

утворення з процесами гідролізу та полімеризації високочарядних іонів у розчинах.

Багато в мене залишилося в пам'яті від спільної роботи з А.К., та, на жаль, ще більше і забулося. Із найбільш цікавих, на мій погляд, епізодів, відзначу наступні:

а) 30 грудня 1940 року. У Великій хімічній аудиторії хімічного факультету університету іде засідання Вченої ради. Порядок денний: захист кандидатської дисертації І. В. П'ятницького та докторської дисертації А.К.Бабка. Аспірант Анатолія Кириловича Бабко і він сам, мій керівник, захищають дисертації на одному й тому ж засіданні ради. Присудження відповідних учених ступенів було, звичайно, великою радістю для нас обох. За молодістю років я мало запам'ятав деталей виступу А.К., просто мені було не до того. Але що мене особливо вразило, так це прийнята тоді послідовність обох захистів: спочатку І.В.П'ятницький, а потім А.К. Бабко. У мене ще молоко на губах не обсохло, і раптом я перший! Та вже тоді я добре зрозумів: це зовсім не тому прийняли таку послідовність, що моя дисертація геніальна, а друга – так собі. Звичайно, ці речі зовсім не порівнювані. Я розцінив це як бережне, турботливе ставлення до мене свого керівника, як його бажання всіляко допомогти мені в моєму першому виступі на такому відповідальному засіданні. Я до сих пір глибоко вдячний А.К. за це і досі пам'ятаю його благородство та доброзичливість. До речі, якщо я не помиляюсь, захист докторської дисертації А.К. був першим на факультеті у довоєнні роки.

б) Мова піде, власне, не про поодинокий епізод, а про їх, так би мовити, суму. Екзаменатори бувають добрі, байдужі та злі. Цікавий підхід екзаменаторів кожної групи до студентів, особливо другого курсу, котрі ще не зовсім загартовані в боях за оцінки і котрі, природно, часто дуже хвилюються. Злі екзаменатори зразу ставлять умовно (в уме) незадовільну оцінку і лише потім, у процесі екзамену, поступово її підвищують, звичайно, якщо є за що. В цих випадках імовірність поганих оцінок може бути дещо вищою, ніж хороших. Про байдужих екзаменаторів нічого сказати – вони просто байдужі. До першої групи екзаменаторів належать ті, які з самого початку ставлять умовно відмінну оцінку. Однак, якщо вона незаслужена, оцінка поступово знижується. Здавалося б, яка різниця: адже в обох випадках оцінка буде приблизно відображувати дійсний рівень знань студента. Але при підході доброго екзаменатора виникає зразу почуття доброзичливості, розуміння психологічних та інших труднощів, котрі відчуває студент при першій зустрічі з професором. А.К. належав до першої групи екзаменаторів, а це ще раз говорить про його м'якість та інтелігентність.

в) Ще про один епізод, одиничний і не повторюваний потім жодного разу. Якось у розмові зайшла мова про якийсь музичний твір П.І.Чайковського, і А.К. сказав: яка прекрасна смерть - прямо на диригентському пульти з

диригентською паличкою в руках. Про таку смерть можна лише мріяти! Трагічна розмова, чи не правда? І яке передбачення!

Вже було сказано, що головною проблемою праць А.К. був розвиток методів дослідження рівноваг комплексоутворення в розчинах, тобто, термодинамічна характеристика систем. З цієї точки зору досить цікавим є висловлювання А.К. "про шкідливість термодинаміки". Ось воно: "Шкідливість від термодинаміки (про користь написано достатньо). Для термодинаміки важливий початковий і кінцевий стан. І для термодинаміки однаково - чи зразу випарюється вода, чи вона пройде через поливний канал, на полях пройде через рослини – і потім випариться. Для термодинаміки однаково: чи зразу перейде енергія в безладний тепловий рух, чи ця енергія спочатку перейде в людину, потім через думку, потім через рух руки з пером – і лише після цього перетвориться в тепло; для термодинаміки в цьому немає ніякої різниці!" Очевидно, саме цими міркуваннями керувався А.К., коли він в одній з праць (разом з Т. Е. Гетьман) відмовився від рівноваги, що встановилася, і зайнявся вивченням нерівноважної системи, запропонувавши методику дослідження малостійких у часі короткоживучих комплексних сполук у розчинах. Хоча цей напрям і не займає значного місця в роботах А.К., але запропонована методика цікава сама по собі, показуючи намагання А.К. "объять необъятное" та широту його творчих ідей, бажання пізнати складну кінетику хімічних реакцій. Була винайдена проста конструкція приладу з проточною кюветою, придатна для вимірювання спектрів поглинання сполук із періодом життя порядку декількох секунд. Цей прилад був уперше застосований для визначення складу нестійких у часі комплексних сполук методом ізомольярних серій. У такій кюветі було встановлено склад тіосульфатного комплексу заліза, досліджені реакції відновлення перманганату щавлевою кислотою, молібдату та хромату – дифенілкарбазидом, виявлені деякі нестійкі проміжні продукти цих реакцій та ін. Ці роботи уявляються мені досить цікавими і в практичному відношенні, і в теоретичному плані.

Мені здається, що питання про школу А.К. поставлене не зовсім коректно. Безсумнівно, що така школа була: до цього висновку можна прийти навіть на основі наведених вище відомостей, незважаючи на їх очевидну неповноту та уривчастість. А чи збереглася вона до сьогоднішнього дня? Для цього необхідно проаналізувати, що означає сам термін "школа". Школа (наукова) – це живі люди. Школа – це певна структура, яка народжується, розвивається в часі, і, на жаль, має особливість, як і все у нашому (бренному світі, помирати. Школа – це перш за все лідер, вождь, авторитет, великий вчений – можна підібрати й інші назви, та суть одна: це людина, яка здатна генерувати нові наукові ідеї. Друга складова школи – знову живі люди – учні, послідовники чи якимось ще інакше, які координуються, об'єднуються, концентруються навколо лідера, які складають науковий колектив. Лідер та його оточення вирішують чи

намагаються вирішувати якісь наукові проблеми, внаслідок чого виникають нові теорії, чи гіпотези, чи методи, чи експериментальні залежності, взагалі, наявний корисний результат. Отже, школа – це поєднання лідера і наукового колективу, які розвивають певні ідеї і приходять до певного результату. Мої елементарні міркування дозволяють прийти до наступного висновку. А.К. немає вже понад 35 років, отже, немає лідера, і немає його заміни, скільки-небудь рівноцінної. Науковий колектив розпався. Хтось виїхав за кордон або в країну, яка нещодавно стала закордоном, хтось покинув цей світ, хтось зайнявся бізнесом, хтось став пенсіонером і намагається вирішувати не наукові, а побутові проблеми, що в наш час нелегко і т.д. Значить, школи А.К. більше немає, вона не існує. Гірко визнавати це!

Звичайно, є і зараз співробітники, які по мірі своїх сил розвивають науку, та це вже школа не А.К. Звичайно, процес пізнання зупинити неможливо. Прийдуть інші люди, зміняться покоління, виникнуть інші школи. Але те, що зробив Анатолій Кирилович і його школа – не буде забуте ніколи!

14 березня 1995